

I. DÜNYA SAVAŞI ESNASINDA AZERBAYCAN TÜRKLERİ'NİN ERZURUM AHALİSİNE YAPTIĞI "KARDAŞ KÖMEĞİ (YARDIMLARI)"

Betül ASLAN*

Bilindiği gibi, Aralık 1914-Ocak 1915'te, Sarıkamış Harekâtında Türk Ordusu büyük bir yenilgiye uğramış ve Türk kuvvetlerinin büyük bir bölümü, savaştan çok soğuk ve hastalıklardan dolayı kaybedilmişti. Sarıkamış'ta Rus kuvvetlerine karşı uğranılan bu yenilgi, aynı zamanda Erzurum yolunun ve diğer pek çok bölgenin Rus istilasına açılması sonucunu doğurmuştur. Nitekim General Yudenic komutasındaki Rus kuvvetleri Sarıkamış harekâtından bir yıl sonra Erzurum kapılarına dayanmış ve nihayet 16 Şubat 1916'da Erzurum Rus işgaline düşmüştür¹. Böylece işgal esnasında şehirden kaçamayan Türkler için iki yıl kadar sürece acılı, ızdıraplı karanlık günlerde başlamıştır. Bu ızdıraplı, kara günlerde, Erzurum halkının imdadına Azerbaycan Türkleri yetişmiş ve Bakû Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi vasıtasıyla Erzurum halkının imdadına koşmuşlardır.

Bakû Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi Kafkas Cephesinde Türk-Rus savaşının başlamasından hemen sonra, Rus işgaline düşen ve savaştan zarar gören Müslüman Türklere büyük bir yardım çalışması başlatmış, Kars'ta, Ardahan'da, Kağızman'da, Batum ve Iğdır bölgelerinde binlerce insanı sefalet ve felaketlerden kurtarmışlardır.

Erzurum'un işgal edildiği haberi alınır alınmaz Bakû Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi harekete geçerek, çalışmalarını bu bölgeye de yaymak, bu bölge Türklerine de yardım götürmek için girişimlere başlamış, izin almak için müracaat etmiştir. Ancak bu bölgeye yardım getirmek için izin almak hususunda Cemiyete pek çok

* Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Araştırma Görevlisi

1 Erzurum'un Ruslar tarafından işgal edilmesi hakkında geniş bilgi için bakınız. Enver KONUKÇU, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Ankara, 1992, s.615-696; N.G.KORSUN, *Erzurumskaya Operatsiya*, Moskova, 1938 ; M.LARCHER, *Büyük Harpte Türk Harbi*, II, İstanbul, 1928, s.360-363; Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, C.I, İstanbul, 1992, s.209; Fahri BELEN, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, C.IV, Ankara, 1966, s.186; *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi*, C.II, Ankara, 1993, s.109-114.

zorluklar çıkarılmış ve izin verilmek istenmemiştir. Çünkü Rus Hükümeti'nin "Şehirler İttifakı" yeni işgal edilen yerlere yapılacak yardımı sınırlı tutuyor ve Cemiyetin, Erzurum'daki Müslümanlara yardım etme teşebbüsüne karşı çıkıyordu. Halbuki yeni işgal edilmiş, bu yerlerdeki Ermeni halka yardım yapılması konusunda hiçbir sorun çıkarılmadığı gibi kendileri de destek oluyorlardı. İşte bu nedenle Bakû Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi'nin Tiflis'deki Baştemsilcisi Dr.Hüsrev Paşa Bey Sultanov, "Şehirler İttifakı" Başkanı ile, yeni istila edilmiş olan yerlerdeki Müslümanlara yardım konusunda sıkı bir irtibata girişerek, bölgede Ermenilere yapılan yardımların, aynı şekilde Müslümanlara da yapılmasını istemiş ve Cemiyetin bu hususta yaptığı birçok girişimler sonucunda yardım konusunda izin alınabilmiştir².

Bundan sonra Cemiyet-i Hayriye 1916 yılının Haziran ayında³ General Mayor Han Talişinski ve İlyasov'u Erzurum'a göndermiştir⁴. Halkın durumu ve ihtiyaçları hakkında bir ön araştırma yapan bu temsilciler, Erzurum ve çevresinde 16 bin harpzedeye Müslümanan bulunduğunu belirleyerek, bunların listelerini çıkarmışlardı⁵.

Rus işgali sırasında özellikle Rus ordusunda bulunan Ermeni askerler girdikleri köy ve kasabalarda Müslümanları katletmiş, evleri yakmış, eşyalarını ve yiyeceklerini ellerinden almış olduklarından, Müslüman halkın elinde hiçbirşey kalmamış ve büyük bir yiyecek ihtiyacı doğmuştu⁶. Bu nedenle Cemiyet, ilk etapta bu ihtiyacı karşılamak amacıyla, temsilcileri İlyasov, Abdullah Sultanov ve İsmail

2 Hüsrev Paşa Bey Sultanov, "Bakû Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi Harpzedelere Yardım Şubesinin Faaliyeti", **Kardaş Kömeği**, Bakû, 1917, s.48.

3 Kantarcızâde Hacı Mustafa hatıralarında, Cemiyet-i Hayriye temsilcilerinin Erzurum'a, Rus işgalinden 3 ay sonra geldiklerini yazmaktadır ki, bu da Sultanof'un verdiği tarihe uygun düşmektedir. (**Kantarcızâde Hacı Mustafa'nın Hatıraları**, s.20. Bu hatıralar Yavuz Aslan tarafından günümüz harflerine çevrilerek yayınlanmıştır (Yavuz ASLAN, "Erzurum'da Ermeni Mezalimi Hakkında Kantarcızâde Hacı Mustafa'nın Hatıraları, **Atatürk Üniv. AİTED.**, I/6 (1993), s.85-103).

4 **Doğru Söz**, 4 İyun/Haziran 1916, No:14.

5 Sultanov, "Bakû Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi Harpzedelere Yardım Şubesinin Faaliyeti", s.48.

6 **ATASE**, K.528, D.2061, F.1.

¶ Nazaraliyev aracılığı ile önce Kars'tan 400 pud un, daha sonra 5000 pud un getirterek halka dağıtmış, ayrıca Hınıs ve Tortum'a da un gönderilerek ihtiyacın giderilmesine çalışılmıştır. Fakat bunlarda yeterli olmayınca, 5000 pud da arpa gönderilmiştir⁷.

Erzurum'da inceleme yapan Cemiyet temsilcilerinin üzerinde durduğu bir nokta da, şehirde tıbbî malzeme ve hastahaneye duyulan ihtiyaç sorunuydu⁸. Çünkü, daha Rus işgalinden önce Erzurum'daki hastahaneler, Köprüköy ve diğer yerlerde yapılan savaşlarda yaralanan Türk askerleri için olmuştu. Hatta bütün camiler, kışlalar, okullar ve bazı büyük konaklar hastahane haline getirilmişti. Fakat yaralıların çoğu bakımsızlık ve tıbbî malzeme yokluğundan ölmekteydi. Ruslar şehri işgal ettikleri zaman çoğu ölümlerle dolu olan bu binaların büyük bir kısmını boşaltmışlardı⁹.

Cemiyet-i Hayriye temsilcileri işgalden sonra Erzurum'a geldiklerinde hastahanelerin ve Müslüman yaralıların bu kötü durumunu Cemiyet merkezine bildirmişlerdi. Bunun üzerine Baştemsilci Sultanov, Tiflis'te Kızılhaç Cemiyeti'nin yetkilileriyle görüşmüş ve onlardan Erzurum'da Müslümanlar için bir hastahane açılmasını istemiştir¹⁰. Ancak Cemiyetin, Erzurum'da bir hastahane açılması hususunda yapmış olduğu girişimlerin sonuçsuz kaldığı anlaşılmaktadır. Çünkü bu dönemde Erzurum'da böyle bir hastahane açıldığına dair herhangi bir bilgi yoktur.

Cemiyet-i Hayriye'nin, ilk etapta üzerinde durduğu meselelerden biri de, diğer bölgelerde olduğu gibi, sahipsiz Müslüman çocuklarının toplanarak, bakımlarının sağlanmasıydı. Cemiyet temsilcilerinin çabaları sonucunda Erzurum ve çevresinde, yüzlerce çocuk sokaklardan ve Rus askerlerinin ellerinden alınarak Bakû ve Tiflis'teki sığınacaklara götürülmüş ve buralarda bakılmıştır¹¹. Cemiyet temsilcilerinin bu

7 Sultanov, "Bakû Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi Harpzedelere Yardım Şubesinin Faaliyeti", s.48.

8 Açık Söz, 16 Mart 1916, No:134.

9 Ahmet HÜRBAŞ, "1918 Erzurum Katliamı, Neden ve Nasıl Oldu?", Ermeniler Hakkında "Makaleler-Derlemeler" C.II (Atatürk Üniversitesi Yayınları: No:535). Ankara. 1978 s.72-74.

10 Açık Söz, 16 Mart 1916, No:134.

11 Doğru Söz, 18 İyun/Haziran 1916, No:15.

çalışmaları sayesinde daha ilk ay içinde 250 sahipsiz çocuk ve 150 bakıma muhtaç kadın felaketten kurtarılmıştır¹².

Cemiyet-i Hayriye'nin Erzurum'a göndermiş olduğu, ilk temsilcileri burada halkın acil ihtiyaçlarının karşılanması hususunda yaptıkları çalışmalardan sonra şehirden ayrılmışlardı¹³. Bundan sonra Cemiyet-i Hayriye Erzurum'da uzun süre kalacak ve halkı teşkilatlandırarak, uyanık tutmak ve aynı zamanda çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak üzere Cemiyetin bir şubesini Erzurum'da açmak amacıyla Seyidov başkanlığında bir heyet göndermiştir¹⁴.

Cafer Erçikan, Seyidov'un Erzurum'a gelişi ve Cemiyet-i Hayriye'nin çalışmaları hakkında şunları anlatmaktadır¹⁵:

"Kafkas (Azerbaycan) Türkleri, Türklük ve Müslümanlık uğrunda (1915'de Kars ile Batum İlleri'nde Oltu, Şenkaya-Oltu ve Artvin'de yaptıkları gibi 1916'da Rusların işgaline uğrayan Erzurum ve Trabzon Vilâyetlerimizde) esarete kalan Türklere birçok muavenetle, iane ve himaye de bulunmuşlardır. (Rus istilasındaki) her Kaza ve Vilâyette, Türklük için hayatını feda eden birer, beşer Türkler, Türk Müslümanları (Azerbaycanlılar) gelmişler. Ve bunlar meyânında Kafkas (Bakû

12 **Azerbaycan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Yeni Tarih Arşivi**, F.335, Op.1, D.1, L.18.

13 **Doğru Söz**, 4 İyun/Haziran 1916, No:14.

14 **Kantarcızade Hacı Mustafa'nın Hatıraları**, s.20-22; (Köseoğlu Cafer ERÇIKAN), "Kurtuluş'unun Beşinci Haftasında Erzurum'u Anlatan Bir Mektup", **Ermeniler Hakkında "Makaleler-Derlemeler"**, C.II, Ankara, 1978, s.302; Mehmet Nusret Efendi, **Tarihçe-i Erzurum**, İstanbul 1338 (1922), s.84-86; Refik SAVAŞÇI'nın Hatıraları, s.16 (Bu hatıralar daha sonra günümüz harflerine çevrilerek yayınlanmıştır. Bakınız; Refik SAVAŞÇI, **Sabır Taşı**, İstanbul,). Faruk Telli hatıralarında Seyidov, Erzurum'a geldiğinde beraberindeki heyette, Selman Han, Abdülmabut ve Rıza Ahmet Han adındaki kişilerin bulunduğunu belirtmiştir (**Faruk Telli'nin Hatıraları**, s.54).

15 "Kurtuluş'unun Beşinci Haftasında Erzurum'u Anlatan Bir Mektup", s.302.

Mehmed Nusret Efendi ise "Tarihçe-i Erzurum" adlı kitabında Cemiyet-i Hayriye ve Seyidov hakkında şunları bildirmiştir:

"...Erzurum ahaliyi İslamiyesini açıklık ve sefaletten kurtarmak niyet-i hayriyesiyle Kafkasya'da teşkil eden Cemiyet-i Hayriye'nin o sırada nümayendelik vazifesini Genceli Seyidov ifa ediyordu" (Mehmet Nusret Efendi, **Tarihçe-i Erzurum**, s.84-86).

İslâm) Cemiyet-i Hayriyesi Mümessili bulunan ve Kafkas Türkleri'nin verdikleri iâneleri, gazyâğları, unları ve hatta zürrâ'a çift kotanları (pullukları) tevzi'ine memur edilen yirmiiki yaşında genç ve dilber simalı (Genceli aydınlardan) Saidov (Seyidov) Erzurum'a büyük hizmetlerde bulunmuş."

Kantarcızâde Hacı Mustafa hatıratında; "Seyidov'un Erzurum'a geldiğinde Bakû Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi Merkezi'nden Erzurum halkına ve belediyesine hitaben bir mektup getirdiğini anlatmakta ve bu mektubun içinde yazılı olanları şu şekilde dile getirmektedir¹⁶:

"Asırlardan beri sizlerden ayrı düşüğümüzden bugüne kadar da babalarımızdan, annelerimizden duygulu sözlerle tarihlerimizin yazılışından, eski haritaların çizgisinden anlıyoruz ki, bizler sizin haritanızdan çıkarılmış bugün Rus elinde yaşamaktayız. Zaman geliyor ki bu harita birleşecek sizinle birlikte bir harita olarak görüneceğiz. 50-100 sene evvel bizlerin başına gelen felaket bugün de sizin başınızdadır.

"Bu acıklı feryadları duydukça iki kol açarak birisi Türkistan, Kafkasya Azerbaycan Cumhuriyetleri, siz kardaşlarımıza yardım için büyük cemiyetimizden siz islam kardaşlarımıza iane olarak gönderilen bu hedayeri alınız, halkın ihtiyacı olanlara tevzi ediniz. İkinci kolumuz, düşmanlarınız sizlere bir dakika olsun değil... böyle bir yan bakarlarsa oraya gönderilen bu vekilimiz Seyidov'a hemen malûmat veriniz. Vekilimiz derhal bizleri haberdar eder. Bu iki kol kapanmaz, yorulmaz, yumulmaz, yatmaz, uyumaz sizin gibi Türk kardaşlarımızın istirahatını bekler bir cemiyettir.

Bütün özlerimiz halka birlikte selamlar."

Cemiyet-i Hayriye Heyeti Erzurum'a geldiğinde beraberinde Müslüman halka dağıılmak üzere çok miktarda yiyecek ve giyecek malzemesi de getirmişlerdi. Bu yardım miktarı 62 bin telis un, arpa, mercimek, buğday, mısır gibi yiyecek maddeleriyle, 13.252 telis ve sandıklar içerisinde kadın, erkek ve çocuk elbisesi ile

16 Kantarcızade Hacı Mustafa'nın Hatıraları, s.21-22.

ayyakkabıdan oluşmaktaydı¹⁷. Ayrıca bu yardım malzemelerinin yanında bir de Bakû ve diğer Kafkas şehirlerinde basılmış gazete, dergi ve birçok edebî şiir kitapları da getiren Cemiyet temsilcileri bunları tek tek kendi elleriyle halka dağıtıp, bu tür kitap ve dergilerin belirli zaman dilimleri içerisinde yeniden geleceğini bildirmişlerdi¹⁸.

Seyidov ve arkadaşları Erzurum'a gelir gelmez Müslüman halkı uyanık tutmaya çalışmış, birlik ve beraberlik içinde olmalarını telkin etmişlerdi. Rus işgalinde Erzurum'da bulunan Refik Savaşçı, yardım heyetinde bulunan Azerbaycanlı Türklerin bu konuda gayretlerini şöyle ifade etmektedir¹⁹:

"...Hepsi münevver kişiler olan Azerî gençleri taassup ve hurafelerden uyuşmuş, enerjisini kaybetmiş halkın uyarılmasına çalışıyorlardı. (Kar yağanda elde üşür ayak da) çare küsüp bir kenara çekilmek değil çare aramak, çalışmak lazımdır, diyorlardı."

Cemiyet-i Hayriye temsilcileri Rus ve Ermeni askerlerin Türklere karşı yaptıkları, hakareti ve saldırıları engellemeye çalışarak ve gerekirse bu askerleri komutanlarına şikâyet ederek, Türk halkını koruyorlardı. Özellikle Seyidov'un Türkleri korumak için yaptıkları hakkında Kantarcızâde Hacı Mustafa şunları anlatmaktadır²⁰:

"Bu milletvekili Seyidov, genç, çalışkan, cesur bir Türk evladı idi. Bir Türk'ün burnunun kanamamasına çalışırdı. Hatta çarşılarda gezerken bir Ermeni bir Türk'e ufak bir harekette bulunduğu vakit bu Ermeniye karşı koyar, bağırır ve söylerdi ki, "Şark'taki Büyük Türkistan, Kafkasya, Azerbaycan buradaki Türk kardaşlarına sahiptirler."

Devamlı bir surette Türklerin ittifak içinde olmaları gerektiğini, bu yapılmazsa Müslüman-Türk halkın büyük zarara uğrayacağını halka anlatan Azerbaycan heyeti, halkın aydınlatılması ve çocukların yetiştirilmesi amacıyla

17 Kantarcızade Hacı Mustafa'nın Hatıraları, s.21; Faruk Telli'nin Hatıraları, s.54.

18 Refik Savaşçı'nın Hatıraları, s.16.

19 Refik Savaşçı'nın Hatıraları, s.16.

20 Kantarcızade Hacı Mustafa'nın Hatıraları, s.22-24.

Erzurum'da okulların açılması girişiminde de bulunmuşlardı. Hatta, ilk, orta okullarının ve lisenin açılması halinde, bütün masraflarının Cemiyet-i Hayriye tarafından karşılanacağını bildirmelerine rağmen, bu teklif ne Ruslar tarafından, ne de şehirdeki bazı "gericiler" tarafından kabul edilmemiş okulların yerine bir kaç adet medrese²¹ ve çeşitli tarikatlara mensup tekyeler açılmış, bunların başları da dini lider sayılmıştı. Diğer dini teşekküller gibi tekyeler de Ruslar tarafından büyük himaye ve teşvik görmüştü²².

Zaten, Cemiyet temsilcilerinin halkı teşkilatlandırma ve uyanık tutma faaliyetleri gerek Ermeniler, gerekse Ruslar tarafından hissediliyor ve bu durumdan rahatsız oluyorlardı. Ruslar, halkın uyanmamasına büyük önem veriyordu. Halka hoş görünmek için, Rus idaresinin, Müslümanların dini vecibelerini yerine getirmelerine çok önem verdiğini göstermek istiyorlardı. Hatta elleri kırbaçlı polislerini Cuma günleri şehirde dolaştırarak, halkı zorla camilere sevk ediyorlardı. Dini kıyafet giyen kişilere dokunmuyor ve onlara serbest gezmek için kartlar vererek hürmetkâr görünmeye çalışıyorlardı. Ayrıca Belediyenin Ramazan günlerinde top atmasına da izin veriyorlardı²³. Müslüman halkın bir çoğu bu davranışları Rusların İslâm dinine olan hürmetlerine bağlıyor, hatta gizli İslâm dininde olan Rus generallerin mevcudiyetinden bile bahsediyorlardı. Papazların en büyük amirlerinin de gizli din taşıdıkları, fakat maddî düşünce ile Müslümanlıklarını belli etmedikleri propagandası yapılıyor²⁴.

Bu sırada Erzurum'un hakiki din adamları, vaizleri ve imamlarının birçoğu muhacir olup, şehirden gittikleri için bunların yerlerini alan, eğitimsiz ve cahil

21 Refik Savaşçı'nın Hatıraları, s.17.

22 HÜRBAŞ, "1918 Erzurum Katliamı, Neden ve Nasıl Oldu?", s.77.

23 Refik Savaşçı'nın Hatıraları, s.17.

24 HÜRBAŞ, "1918 Erzurum Katliamı, Neden ve Nasıl Oldu?", s.77-79. Ashında Ruslar gizli olarak halkı hristiyanlaştırma gayesi de güdüyordu. Bunun için Rusya'dan halkı hristiyanlaştırmak amacıyla Erzurum'a birkaç yüz kişilik papaz kabilelerini getirmişlerdi. Ekserisi yeni mezunlardan oluşan bu papazların yapmış oldukları propagandalar hiç sonuç vermediği gibi, halka alay konusu olmuş ve geri gitmek zorunda kalmışlardır (HÜRBAŞ, "1918 Erzurum Katliamı, Neden ve Nasıl Oldu?", s.78).

kişilerin kendilerini halkın mümessili olarak gördükleri ve halkı yanlış yönlendirdikleri görülmüştür²⁵.

Rusların bütün bu halkı uyutma ve uyuşuk tutma çabalarına karşılık, Cemiyet temsilcilerinin Türklerin birlik içinde bulunmaları ve düşmanlarına karşı uyanık olmaları için çaba göstermesi üzerine, Ruslar tarafından Cemiyet temsilcilerine karşı bir anti propaganda başlatılmıştı. Rusların etkisiyle, halktan bazı kişiler cemiyet temsilcilerinin şii mezhebinden olduklarını, şiiliği yaymak için geldikleri, hatta getirdikleri gıda maddelerini bile yemenin günah olduğunu yayararak, Türkçe, gazete ve kitapların okunmasını yasaklamışlardı²⁶.

25 Refik Savaşçı'nın Hatıraları, s.16-17: HÜRBAŞ, "1918 Erzurum Katliamı, Neden ve Nasıl Oldu?", s.77.

26 HÜRBAŞ, "1918 Erzurum Katliamı, Neden ve Nasıl Oldu?", s.77-78; Refik Savaşçı'nın Hatıraları, s.16-17. Esarete düşmüş olan kardeş ve dindaşlarına maddi ve manevi yardıma koşan Azerbaycan Türkleri, Türkler arasına sokulmak istenen bu şii, sünni gibi ayrılıkçı fikirlere yer verilmemesini ve birlik içinde olunulması gerektiğini, "Kardeş Kömeği" dergisinde de dile getirmişlerdir.

Ömer Faik Nemanzâde "Ben Kimim" adlı makalede bu amaçla Türklere şöyle seslenmiştir:

"Sen ey Türk ne akidede ne meslekten olursam ol hemişe Türksün!

Sen, gerek bilsen ki dünyada; hele Şi'a, Sünni, Bâbî- Şeyhi adları yok iken, sen var idin!

İslamiyyet Arabistan kumluklarında doğmadan evvel bile sen, Altay'ın eteklerinde etrafın güzelliğini temaşa edip, zevk alıyordun! Oradan uzun seyir ve seyahatlere hazırlanıyordun.

Ey özünden habersiz Türk! medeniyet eserleri, nizam, idare ve asayiş usulü, "Yasak" kanunları henüz Bağdat, Şam, Paris ve Londra'da yok iken, senin yurdunda vardı.

Senin öz tatlı dilini çığırından çıkarıp, bugünkü acınacak hale salan Arap Elifba ve yazısından evvel senin gerçek Elifba ve yazın vardı.

Ey şia, ey Babi, Sünni Türk kardeşlerim! Diriliğimizin Milli-İttihad da olduğunu bilenden sonra, daha reva görmemeliyiz ki milletimizin kütesini meydana getiren azanın bir kısmı Anadolu'nun, ıssız, şenliksiz, dağılmış korkunç bucaklarında, yalnız başlarına aç, çıplak bırakılıp telef olurlar" (Ömer Faik Nemanzade, "Ben Kimim", Kardeş Kömeği, Bakû, 1917, s.6-11).

Refik Savaşçı, Erzurum halkının kendilerine yardım için Azerbaycan'dan gelen Türklere karşı tutumları hakkında şunları anlatmaktadır²⁷:

"Halk o zamana kadar ne Azerbaycan diye bir memleket ve ne de Azerî Türkü diye birşey işitmişti. Bunlara şüpheli gözlerle bakıyordu. Azerbaycanlı gençler güler yüzlü, tatlı sözlü insanlardı. Kendilerinin kim olduğunu halka anlatmaya çalışıyorlar, rasgeldiklerine ihtiyar genç kim olursa olsun selam veriyor, hatır soruyorlardı."

Bu sırada Ermeniler de Cemiyet-i Hayriye temsilcilerine karşı düşmanca bir tavır içinde bulunuyorlardı. Türklere her fırsatta saldırmaktan geri durmayan Ermeniler, Cemiyet-i Hayriye temsilcilerinin Türk ahaliyi korumaları ve Ermenilere karşı, onların haklarını savunmasından rahatsız oluyorlar, Türkler arasındaki bu yardımlaşmayı önlemek istiyorlardı²⁸. Hatta bu yüzden Cemiyet temsilcileri özellikle de Seyidov Ermeniler tarafından artık istenmeyen kişi olmuştu. Ermenilerin Cemiyet temsilcilerine karşı tavırları hakkında Kantarcızade hatıralarında şunları yazmaktadır²⁹.

"Seyidov, bir günde çarşı, mahallatı yüz defa gezer, halkın istirahatini temin için çalışırdı. Seyidov'un bu hareketinden böyle halka iane getirip dağılmasından, İslâm milletinin birbirlerine yardım etmesinden, çarşı ve mahallatı gezip ufak ufak teftisinden Ermeniler hoşnut değildiler. Yavaş yavaş kuşkulanmağa başladılar. Ellerinden gelse bir an evvel bu adamı parça parça edeceklerdi. Lakin korkuları da yok değildi. Ermenilerin bazıları Seyidov'a Taşmağazaları çarşısında gözümün önünde hücum etmek, silaha davranmak istedilerse de, Seyidov göğsünü açarak kabara, kabara Ermenilere söylediği: "Ben bir tek adam bana karşı gelmek, hatta Erzurum'da Türk kardaşlarıma ve bana ufak bir hareketiniz sonra sizin başınıza gelen felakettir.

27 HÜRBAŞ, "1918 Erzurum Katliamı, Neden ve Nasıl Oldu?"; s.77-78; **Refik Savaşçı'nın Hatıraları**, s.16.

28 Bazı Ermeniler Azerbaycan'dan gelen bu Türkleri halka kötü göstermek maksadıyla, kendilerini Rusya'daki Türklerden diye tanıtarak Türkçe konuşarak ahaliyi aldatmaya çalışmışlardır (Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, S.81, Belge No:1846, s.235-246).

29 **Kantarcızade Hacı Mustafa'nın Hatıraları**, s.23-24.

Güneşin doğduğu tarafa bakın oradan yüz milyon İslam tarafından sadaya karşı perişan olursunuz" der bağırırdı.

Erzurum'da Rus işgali devam ederken bu arada, Rusya'da önemli gelişmeler olmuş, 1917'de Petersburg ve Moskova'da meydana gelen olaylar, Çarlığın çöküşünü hazırlamış ve Bolşevikler idareyi ele geçirmişlerdi. Bu durum üzerine Rus ordusunda da bozulmalar başlamış, cephedeki Rus askerleri geri dönmeye başlamışlardı. Bütün bu olumsuzluklar üzerine Rus Kafkas ötesi komutanlığı Türklere mütareke teklifi etmek zorunda kalmıştı. Türk ve Rus temsilcileri Erzincan'da 15 Aralık 1917'de, bir araya gelerek mütareke maddeleri tesbit edilmiş ve 18 Aralık'ta mütareke imzalanmıştı. Bu mütareke ile çekilmeye başlayan Rus ordusu bölgeyi Rus topçusu ve subayları yönetiminde Ermenilere bırakıyorlardı³⁰.

31 Aralık 1917'de Doğu Anadolu'dan çekilmeye başlayan Rus Ordusu'nun yerini çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu birlikler almış ve Erzurum, Türk ordusunun ileri harekâtı üzerine Erzincan'dan çekilen firari Ermenilerle dolmuş idi³¹. Erzurum halkı büyük bir tedirginlik içindeydi. Çünkü Ermeniler açıktan açığa saldırılara başlamışlardı. Türkleri gördükleri yerde öldürüyor, dükkânlarına, evlerine girip yağma ediyorlardı³².

Bu sonu gelmeyen saldırılar karşısında, Cemiyet-i Hayriye temsilcileri Ermeni saldırılarına karşı Erzurum ahalisinin silahlandırılması gerektiğine inanıyorlardı. Bu amaçla Seyidov, Erzurum'un ileri gelen ve nüfuzlu kişilerinden,

30 Erzincan Mütarekesi ve sonrası gelişmeler hakkında bakınız. Akdes Nimet KURAT, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1990, s.333; Richard G.HOVANNISIAN, *Armenian on The Road to Independence 1918*, Los-Angeles, 1967, s.109; Stefanos YERASIMOS, *Türk Sovyet İlişkileri, Ekim Devriminden Milli Mücadeleye*, İstanbul, 1979, s.13; Kamûran GÜRÜN, *Türk-Sovyet İlişkileri (1950-1953)*, Ankara, 1991, s.1; Nurcan YAVUZ, *Birinci Dünya Harbi'nde Erzincan'da Rus İşgali ve Ermeni Mezalimi* (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1995, s.118-144.

31 KONUKÇU, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, s.692.

32 Zeki BAŞAR- *Ermenilerden Gördüklerimiz*, Ankara, 1974, s.89-110; Muammer DEMİREL, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1993, s.67,84-98, 118-121.

Belediye Reisi Hakkı Paşa, Hoca Ahmet Efendi, Komiser Küçük Ali Efendi, Hafız Davut Bey ve diğer birkaç kişiden oluşan oniki kişilik bir heyetle Erzurum'da bulunan Rus Müstahkem Mevki Komutanı'na müracaat etmişlerdi. Heyet, Rus komutanından, Ermenilere silah verilmemesini, bu mümkün değilse, kendilerini korumak için Türklere de silah verilmesini ve Ermeni taşkınlıklarının bir an önce önünün alınmasını istemişti. Komutan bu talebe; Rus kanunlarının, Rus vatandaşlarının haricindekilere silah vermeyi yasakladığını, bu yüzden Türklere silah veremeyeceğini, yalnızca Cemiyet-i Hayriye temsilcilerine (bunların da Rus tebası olması sebebiyle) silah verebileceğini bildirmiş, fakat Ermenilerin yaptıkları mezalimlere karşı herhangi bir tedbir alacakları konusunda hiçbir şey söylememiştir. Heyet, Ruslardan yalnızca Cemiyet-i Hayriye temsilcileri adına verilen 50 silahı alabilmişti³³.

Rusların, Ermeni saldırıları karşısında herhangi bir tedbir almayacakları ve Türklere de silah verme niyetlerinin olmadığı anlaşılınca, Seyidov ve heyette bulunan Erzurumlular kendi başlarının çaresine bakmaları gerektiği düşüncesiyle Ermenilere karşı şehirdeki silahları ele geçirmek üzere bir hareket yapılmasına karar verdiler. Bu hareket için önce şehir dahilindeki Müslüman halkın elinde bulunan silah miktarını tesbit etmek gerekiyordu. Bu iş Cemiyet-i Hayriye'nin temsilcileri ile birlikte çalışan Zakir Bey'e verildi.

Zakir Bey bütün mahalleleri, ev ev dolaşarak hem Cemiyetin vermiş olduğu erzak ve giyecekleri dağıtmış, hem de herkesten evlerinde silah bulunup bulunmadığını öğrenerek bunları teker teker kaydetmişti. Sonuçta; Erzurum'da 600 kadar silah bulunduğu tesbit edilmişti. Bu tesbitten sonra, 16 Şubat 1918'de Seyidov ve Zakir Bey'in de bulunduğu 13 kişilik bir heyet, Cemiyet-i Hayriye'nin şubesinin bulunduğu Hacı Hayri Efendi'nin evinde toplanarak yapılacak işleri kararlaştırmışlardır³⁴.

33 "Acı Günlerimiz", Tarih Yolunda Erzurum, S.11-12, (12 Mart 1962), s.12.

34 "Acı Günlerimiz", s.12-13.

Buna göre, Seyidov'un daha önce yaptırdığı Cemiyetin binasında sakladığı 6 el bombasından üçünü Seyidov ve üçünü de Seyidov'un yardımcılarında Abdülmabud alacaklar ve Abdülmabud, Gez mahallesindeki Ruslara ait harp malzemesinin saklandığı kayık anbarına giderek, oradaki nöbetçileri bombalarla imha edecek, bomba gürültüsü işitecek olan Gez, Murat Paşa, Yoncalık, Dere Mahallelerinden silahlı Müslümanlar hemen oraya koşacak kayık ambarını zaptederek diğer ahaliyi de silanlandırarak ve Gürcükapısı'na doğru yürüyeceklerdi³⁵.

Aynı saatte Seyidov, elindeki bombaları Çifteminareler karşısındaki Ermenilere karakol vazifesi gören bir kahveye atacaktı. Bu sesi işitecek olan Hasanbasri mahallesi ahalisinden dört yüz kişi, iki yüz baltalı, iki yüz silahlı olarak silah deposu vazifesi gören Camiikebir'e ve Durmuş Paşa Camiine hücum edecekler ve orada silahlandıktan sonra onlar da Taşmağazalar yolu ile Gürcükapısı'na ineceklerdi.

Bu plan uygulanabilirse, Erzurum'da Ermenilerin yapacakları katliamların önüne geçilebilecekti. Fakat bütün bu çalışmalara rağmen, planı önceden haber alan Ermeniler derhal harekete geçerek şehir içinde her yerde Türk halka saldırılarını artırmış ve planın uygulanmasına engel olmuşlardı³⁶.

Seyidov ve arkadaşları gittikçe artan Ermeni saldırıları karşısında, Türk halka devamlı olarak birlik içinde bulunmalarını yoksa Ermenilerin bu durumdan faydalanarak Türkleri katedeceğini söylüyor ve Erzurumlularla birlikte bu mezalime karşı durmanın yollarını arıyordu. Bu amaçla, Erzurum Türk halkının uğradığı mezalimi ve çektiği sıkıntıları sık sık Tiflis'deki başmerkeze bildirerek Cemiyetten yardım istiyordu. Bu yardım istekleri üzerine Tiflis'de Sultanov'un girişimleri sonucunda bu sırada Tiflis'te bulunan "Tiflis Müslüman Milli Komitesi"de Ermeni Milli Şurası'na başvurarak, Rusların Türkiye'den almış olduğu yerlerde özellikle Erzincan, Erzurum Bayezid ve diğer yerlerde Ermenilerin Türk halka mezalim yaptıkları, bunun önüne bir an önce geçilmesi için, gerekli tedbirlerin

35 "Acı Günlerimiz", s.12-13.

36 "Acı Günlerimiz", s.13.

alınmasını isteyerek, bu kötü durumun Kafkasya'da her iki millet arasındaki (Azerbaycan-Ermenistan) münasebetlere de kötü etki edeceklerini bildirmişlerdi³⁷.

Türk ordusunun Erzurum'a yaklaştığı bu tarihlerde Ermenilerin Müslüman halka karşı saldırıları daha da artmış ve bu sırada şehre Ermenilerin meşhur çete reisi Antranik kumandasında bir müfreze yerleştirilmişti³⁸. Antranik'in gelmesinden sonra

37 Tiflis Müslüman Milli Komitesi, Ermeni Milli Şurası'na şöyle bir mektup yazmıştır:

"Türkiye'den alınmış olan yerlerde müsellah Ermeni destelerinin dinç müslüman ahalisini tazyik ve tecavüzleri hakkında son zamanlarda Tiflis Milli Komitesi'ne heyecanlı haberler gelmektedir.

Komitenin son iclasında da Erzincan, Erzurum ve Bayezid'den gelmiş olan nümayendeleri: mezkûr yerlerde Rus koşununun çekilerek, Ermeni koşanlarının gelmesinden sonra dinç müslüman ahalinin düçar olduğu, nihayet derecede ağır vaziyeti hakkında mufassal maruzalar vermişlerdir. Vekillerin rivayetine göre dinç müslümanların öldürülmesi, tecavüz, gartları adı bir şey olmuştur. Maatcessüfane bu haberler Türkiye toprağında bulunan müslüman teşkilatlarının resmi nümayendeleri (BMCH Temsilcileri) ve gerekse birçok bitaraf şahıslar tarafından teyid olunur. Zakafkasya ve hususen Tifis guberniyası müslümanları Türkiye arazisinde dört yıldan beri mahvedilen ve bin türlü tecavüzlere maruz kalan, aç, çıplak ve muhafazasız müslüman kardaşlarının ahvalinden elbette çok narahat oluyorlar.

Bu vakte dek böyle hayasızlıklar, Rus koşunu tarafından icra ediliyordu. Bilhassa böyle facialarla beraber Rus saldatları aç körpeleri ve kocaları, yemek verip saklamak, hayatına necat vermek gibi hüsn-ü refat dahi edemiyorlardı.

Lakin şimdi Milli koşunlar teşkili ile bu hareket çekilmez bir suret alıyor ve buna artık tahammül edilmez. Şimdi herbir hırda harekete cemaat milli nokta-i nazardan bakıyor. Ona göre de mesele müşkülleşiyor.

İşte bunların hepsini nazara alarak Tiflis Milli Komitesi, Ermeni Milli Şurası'na müracaatla Türkiye toprağındaki dinç müslüman ahalisinin artık hasarat çekmemesi ve tecavüzlere maruz kalmamaları için lazım binagüzarlıklar edip lazım gelen tedbirleri görsün.

Tiflis Müslüman Komitesi, inanıyor ki halihazırda Türkiye ile sulh karşısında bulunduğumuz büyük Rusya inkılâbının azad ettiği milletler yeni azad hayatına başlamaya hazırlandıkları bir zamanda, burada Zakafkasya'da bütün milletlerin zahmetkeş halkının müttehiden sulh ile yaşamaları esası koyulan bir zamanda Ermeni Milli Şurası Türkiye'den alınmış olan yerlerdeki ihtilaf ve hadiselerin önünü almak için her türlü tedbirleri görür. Çünkü bu hadiseler demokratiğe en yakın kısmının çalışmasına mani oluyor ve orada mahallinde çok fena neticeler veriyor. Burada Zakafkasya'da dahi her iki milletin münasebetine su-i tesir ediyor. (Açık Söz, 19 Fevral/Şubat 1918, No:685).

38 W.E.D.ALLEN-Paul MURATOFF, 1828-1921 Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi, Ankara, 1966, s.431.

durum daha da kötüleşmiş, Ermeniler şehrin birçok yerlerinde hapishaneler tesis ederek, şehirdeki Türklere ele geçirdiklerini buralara doldurmuşlardı.

Bu sırada belediye binasına yerleşmiş bulunan Antranik de, emellerini bir an önce gerçekleştirmek ve Erzurum halkını toptan katletmek amacıyla planlar kuruyordu. Antranik Erzurum'da bulunan Rus Topçu Komutanı Çiçeri ile anlaşarak bir plan yapmışlardı. Buna göre, Erzurum Türk halkı silah verileceği bahanesiyle bir yere toplanacak ve burada toplu halde Ermeniler tarafından katledileceklerdi. Bu maksatla Şubat 1918 ortalarında, Rus Komutanı, içlerinde Seyidov'un da bulunduğu Belediye Heyeti'ni çağırarak; kendisinin şehirden gideceğini bu nedenle ellerinde bulunan silahları, kendilerini Ermenilere karşı müdafaa etmek için Türklere vereceğini, fakat bunun için bütün Türk halkının eksiksiz olarak İstanbul Kapısı'nda Numune Hastahanesi'nin yanındaki talimgâhda toplanmasının gerektiğini bildirmişti³⁹.

Seyidov'un da dahil olduğu Belediye Heyeti Rus komutanının yanından ayrılarak, aralarında görüşme yaptıktan sonra, silah verilecek mevkinin çok tehlikeli bir yer olduğu, bu nedenle de silahların başka bir şekilde Türklere verilmesi konusunda karara varmış ve tekrar Rus komutanının yanına gitmişlerdir. Heyet, Komutana; Şehrin her tarafında Ermenilerin Türkleri, gördükleri yerde öldürdüklerini, hal böyleyken evlerinden silah almak için gösterilen mevkiye gelecek olan Türklerin, yollarda Ermeniler tarafından katledileceğinin kesin olduğunu, ayrıca halk bu mevkiye gelmeyi başarsa bile, burasının boş bir düzlük olduğunu, halkın burada çok kolay kadledilebileceğini, söyleyerek, silahların Türklere başka bir şekilde dağıtılmasını istemişler ve şu teklifi sunmuşlardı: Öncelikle Rus komutanlığı Ermenilerin her tarafta silah atmalarını yasak edip, kendi askerlerini şehirde belirli noktalara yerleştirerek emniyeti sağladıktan sonra, her mahallenin muhtarı arabalarla gelip silah dağıtacak yerlerden bu silahları alarak kendi mahallesindeki halka dağıtmalıdır⁴⁰.

39 Kantarcızâde Hacı Mustafa'nın Hatıraları, s.26.

40 Kantarcızâde Hacı Mustafa'nın Hatıraları, s.27-28.

Belediye heyetinin bu teklifi Rus komutan tarafından kabul edilmemişti. Bu teklifin kabul edilmemesi belediye heyetinin ne kadar yerinde bir karar verdiğini göstermişti. Seyidov ve Belediye Heyetinde bulunanlar eğer bu şekilde davranmayıp halkı Rus komutanın istediği yere toplasalardı, Erzurum halkı çoluk, çocuk toplu bir katliama uğrayacaklardı⁴¹. Kantarcızâde Hacı Mustafa, Türk Ordusu Erzurum'a girdikten sonra şehirde katliama uğrayan ahaliyi tespit için çalışmalar yapılırken, bir binanın kapısında asılı Antranik imzalı şu yazıyı bulduklarını kaydetmektedir⁴²:

"Ey Belediye Heyeti siz eğer muvafakat etmiş olsa idiniz, İstanbul Kapısı'nda talimgâh mevkiine eğer halk gelmiş olsa idi. Türk'ün Erzurum'da bir tek halkı

41 **Kantarcızâde Hacı Mustafa'nın Hatıraları**, s.28-29. Bu tarihlerde Erzurum'da iki Rus topçusu bulunmaktaydı. Bunlardan biri Çiçeri, diğeri de Türklere esir düşen İvan Gokilaviç Pilyat'dır. Pilyat Erzurum İstihkâm Topçu Alay Kumandanı Tverdo Khlebofa yazmış olduğu mektupda; 12 parça çabuk atış yapan koşulu ve dağ topları ile makineli tüfekleri Erzurum Bakû İslam Cemiyet-i Hayriye Reisi Seyidov'a Erzurum'da Ermeni mezalimini durdurmak amacıyla vermek istediklerini, fakat silahların gelip alınmadığını bildirmiştir (İvan Gokilaviç Pilyat'ın Mektubu (Rus İhtilâli bidayetinden itibaren 27 Şubat 1918'de Osmanlı Kıtaatının Erzurum'u İstirdad ettikleri tarihe kadar Ermenilerin Erzurum şehri ve havalisi Türk sakinesine karşı tavır ve hareketlerine dair, s.15).

Bu ifade ve bunun gibi "Ruslardan silahların alınmaması ve bu yüzden Erzurum'daki katliamların olduğu" şeklindeki ifade ve söylentiler, başta Cemiyet-i Hayriye temsilcileri ve Belediye Reisi Hakkı Paşa'yı olmak üzere bütün belediye heyetini zan altında bırakmıştır. Halbuki yukarıda da görüldüğü üzere hadiseler çok farklı bir şekilde gelişmiş ve gerek Seyidov, gerekse Belediye heyeti, Türk halkını korumak için ellerinden gelen herşeyi yapmışlar, hatta bu uğurda canlarını vermişlerdir. Rus topçusu Pilyat, Türklere esir bulunduğu bir sırada yazmış olduğu bu mektupta, silahları Türklere teslim etmek istediklerini belirtmesine rağmen, bu silahları dağıtmak için neden bütün halkı çocuk, kadın, yaşlı demeden savunmasız bir şekilde, açık bir alana toplamak istemelerinin sebebini belirtmemiştir. Yine Ruslar, neden Ermeniler Türkleri kırıp keserken hiçbir müdahalede bulunmayıp, ancak Türk askerinin yaklaşmakta olduğu bu son günleri beklemişlerdir. Üstelik daha önce Seyidov ve Belediye Heyeti'nin kendilerinden yardım isteğinde bulunmalarına rağmen, ayrıca zaten Ruslar emniyetleri ve menfaatleri bakımından kendileri ile Türk ordusu arasında tampon vazifesini gören bir emniyet tedbiri almak, korkusuz ve rahat bir şekilde çekilmek için şehri, silahları ve topları ile birlikte Ermenilere bırakmak zorundaydılar. Bu durumda Seyidov ve Belediye Heyeti'nin almış olduğu karar Erzurum halkını tamamen yok olmaktan kurtaran bir karar olmuştur.

42 **Kantarcızâde Hacı Mustafa'nın Hatıraları**, s.34-35.

kalmayacak ve alacağımız intikamımız Ermeni tarihine yazılacaktı. Sebep siz oldunuz. Şimdi siz burada yatınız. Ben yarın yine sizden intikam almağa Hasankale'ye gidiyorum."

Antranik, Cemiyet-i Hayriye temsilcileri ile Belediye Heyeti'nin halkı uyanık tutup, onları yönlendirdiğini ve bu yüzden de kendi planlarını tam anlamıyla fiiliyata geçiremediğini görünce, bunları ortadan kaldırmaya karar vermişti.

Bu maksatla, Belediye heyetinin toplanmasını ve kendisi ile görüşmeye gelmelerini istemiş, bunun üzerine Belediye Reisi Hakkı Paşa, Baş Katip Ahmet, belediye azalarından Hacı Kâzım, Hoca Ahmet, Tevfik ile Hafız Davut, Haşmet, Komiser Ali Narman mahallesi imamı Ziya, Kâbe mescidi imamı Mehmed Molla Ağazade Tevfik, Hoca İbrahim Efendi ve Cemiyet-i Hayriye temsilcileri Seyidov ve Abdulmabud toplanarak hep birlikte Antranik'in yanına gitmişlerdir⁴³.

Antranik'in bulunduğu binaya üzerlerindeki para ve ne varsa herşeyleri alındıktan sonra içeri alınan heyet, Antranik'e Ermenilerin Türklere karşı yapmış oldukları mezalimi anlatmışlardı. Antranik heyete; onları Trabzon'daki Sulh Konferansı'na katılmak üzere ve sulhun bir an önce yapılmasına tesir etmeleri için Trabzon'a göndereceğini bildirmişti. Bu durumdan şüphelenen heyettekiler, bir an önce oradan ayrılmak bahanesiyle, evlerine gidip hazırlık yapmaları için izin istemişler, fakat Antranik bütün ihtiyaçları kendisinin karşılayacağını söyleyerek heyetin ayrılmasına izin vermemişti⁴⁴.

Bundan sonra heyettekileri zorla ve bir sıra halinde binanın kapısı önüne dizdiren Antranik, dışarıda bulunan halka hitaben şunları söylemiştir⁴⁵: "İslâm ve hıristiyan birdir. Bir çocuğun bile burnunun kanamasını istemiyorum. Ben

43 **Erzurum Vilâyeti'nde Vukubulan Ermeni Mezallimini Tahkik Heyeti'nin Raporu**, (Bu heyet Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü tarafından teşkil edilerek Erzurum'a gönderilmiştir) 1918, s.52. (Bu rapor Enver Konukçu tarafından günümüz harflerine çevrilerek yayına hazırlanmaktadır).

44 **Erzurum Vilâyeti'nde Vukubulan Ermeni Mezalimini Tahkik Heyeti'nin Raporu**, s.53-54.

45 **Erzurum Vilâyeti'nde Vukubulan Ermeni Mezalimini Tahkik Heyeti'nin Raporu**, s.54.

- hükümetimin emri ile mevkii müstahkem kumandanı oldum. Muhasama nihayet bulmuştur. Artık aramızda bir dostluk tesis edilmiştir. Emelim adalettir. Ahali müsterih olsun, dükkânlar açılsın korkulacak birşey kalmamıştır.”

Antranik'in bu şekilde davranmasının amacı şuydu: Halk Belediye heyetindekilere güveniyordu ve onların verdiği direktiflere göre de evlerinden ve gizlendikleri yerlerden dışarı çıkmıyordu. Fakat Antranik, Belediye heyetindekileri, kendi binasının önünde ve herkesin görebileceği şekilde bulundurarak, artık dostluğun kurulduğunu ve bu nedenle de herkesin dışarı çıkmasını, dükkanlarını açmasını istiyordu ki, bundan sonra Türk ahaliyi rahatça katledebilsin⁴⁶.

Artık kendilerine yol gösterecek Belediye Heyeti'nin de bulunmaması dolayısıyla Antranik'in sözlerine inanan bir çok kişi çarşılara çıkıp dükkânlarını açtılar. Bunu fırsat bilen Ermeniler rastladıkları Türkleri toplamaya başlayarak şehrin birçok yerinde hapishane olarak tesis ettikleri kışlalara, büyük evlere müstahkem yerlere, istasyon civarındaki barakalara doldurdular. Halbuki Belediye Heyeti'nin almış olduğu karara göre halk hiçbir suretle evlerinden çıkmayacaktı. Cemiyet-i Hayriye temsilcisi Seyidov'un da birlikte olduğu Belediye heyeti de Ermeniler tarafından o zamanki Rus kilisesinin karşısında bulunan bir binaya götürülerek harpsedilmişlerdi⁴⁷.

Bundan sonra Türk ordusunun iyice yaklaştığını anlayan Ermeniler hastahane ve diğer binalara doldurmuş oldukları Türkleri yakmaya başlamışlar ve Ermenilerin bu katliamından, şehirden topladıkları Türkler ve Belediye heyeti de dahil kurtulan olmamıştır⁴⁸.

Rus ordusunun çekilmesi sırasında onlarla Azerbaycan'a dönmeyip Erzurum'da Türk kardeşlerine yardım etmek amacıyla burada kalan ve bunun için de her

46 Erzurum Vilâyeti'nde Vukubulan Ermeni Mezalimini Tahkik Heyeti'nin Raporu, s.54.

47 Erzurum Vilâyeti'nde Vukubulan Ermeni Mezalimini Tahkik Heyeti'nin Raporu, s.54.

48 Ahmet Refik (ALTINAY), Kafkas Yollarında, İstanbul, 1919, s.38; HÜRBAŞ, "1918 Erzurum Katliamı, Neden ve Nasıl Oldu?", s.84-89.

fedakârlığı göze alan Cemiyet-i Hayriye temsilcisi Seyidov ve arkadaşları da Ermeniler tarafından çok feci bir şekilde öldürülmüşlerdir⁴⁹. Aynı akıbete uğramaktan son anda kurtulan ve belediye heyetinde bulunan Hoca İbrahim Efendi, Erzurum'daki katliamı ve Belediye Heyeti'nin ölümü hakkında şunları söylemiştir⁵⁰:

"...Ermeniler sırf benim mahallemden 15 haneye girmişler, bu hanelerde ele geçirdikleri 45 kişiyi kılıç ve baltalarla katletmişlerdir. Tiflis'e götürüldüklerini zannettiğimiz Belediye Reisi Hakkı Paşa'yı, arkadaşlarını ve o koca hastahaneyi dolduran masum halkımızı onar onar götürdükleri kabristan aralarında türlü işkencelerle katletmişler vakia bu maktûlleri ben de gördüm..."

Bu sırada Erzurum'a yaklaşan, Kâzım Karabekir komutasındaki Türk ordusu 11 Mart 1916 sabahı güneş doğmadan ileri harekete başlamış, bir gün süren çarpışmalardan sonra 12 Mart 1918'de, Erzurum'a girmiş, böylece Erzurum halkının iki yıl süren esaret hayatı da sona ermiştir⁵¹.

İşte Anadolu halkının bu sıkıntılı günlerinde, onlara kardeş elini uzatan Azerbaycan Türkleri ve bu maksatla buralara göndermiş olduğu Cemiyet-i Hayriye temsilcileri, Türk kardeşlerine yardım için ellerinden gelen her yardımı yapmışlar. Hatta Seyidov ve arkadaşları gibi birçoğu bu uğurda canlarını feda etmişlerdir.

49 Kantarcızâde Hacı Mustafa'nın Hatıraları, s.34.

50 "Erzurum Vilâyeti'nde Vukubulan Ermeni Mezalimini Tahkik Heyeti'nin Raporu, 1918, s.57.

51 Kâzım KARABEKİR, Doğunun Kurtuluşu (Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu, Sarıkamış, Kars ve Ötesi), Erzurum, 1990, s.146-149.